

Андрушко А. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права і процесу
Ужгородського національного університету

РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ОСОБИСТОЇ СВОБОДИ ЛЮДИНИ (XIX – ПОЧ. XXI СТ.)

Анотація. У статті здійснено історико-правовий аналіз особливостей кримінальної відповідальності за злочини проти особистої свободи людини за законодавством, що діяло на території українських земель в період з XIX ст. до моменту прийняття чинного на сьогодні Кримінального кодексу України. Ретроспективний аналіз відповідних норм дозволяє не лише прослідкувати їх історичний розвиток та виявити різноманіття законодавчих підходів щодо протидії вказаним посяганням, а й дає змогу врахувати позитивні та невдалі законодавчі рішення у процесі подальшого вдосконалення кримінального законодавства.

Ключові слова: особиста свобода людини, незаконне позбавлення волі, викрадення людини, торгівля людьми, незаконне поміщення в психіатричний заклад, захоплення заручників.

Постановка проблеми. Застосування історико-правового методу дослідження дозволяє розкрити соціальну обумовленість появи тих чи інших правових норм, порівняти законодавство далекого чи близького минулого із сучасними законами, врахувати позитивні та невдалі законодавчі рішення у процесі подальшого вдосконалення законодавства. Сказане, поза сумнівом, стосується й розділу III Особливої частини Кримінального кодексу (далі – КК) України, що об'єднує злочинні посягання проти волі (свободи), честі та гідності особи. Норми про відповідальність за вказані діяння у законодавстві з'явилися давно і неодноразово змінювалися перед тим, як набули нинішнього вигляду.

Проблеми кримінальної відповідальності за злочини проти свободи людини розглядалися в наукових працях В.І. Борисова, О.О. Володіної, В.А. Козака, Я.Г. Лизогуба, А.М. Орлеана, В.М. Підгородинського, А.С. Політової, М.І. Хавронюка та інших дослідників. Вказані науковці певну увагу приділили, у тому числі, й ретроспективному аналізу законодавства про відповідальність за розглядувані діяння. Віддаючи належне напрацюванням згаданих вчених, відзначимо, що окремі аспекти відповідного питання досліджені все ж недостатньо. Наприклад, майже не аналізувалися відповідні положення, що містилися в проекті Кримінального уложення Російської імперії 1813 р., а також в австрійських кримінальних законах.

Мета статті полягає в історико-правовому аналізі особливостей кримінальної відповідальності за злочини проти особистої свободи людини за законодавством, що діяло на території українських земель в період з XIX ст. до моменту прийняття чинного на сьогодні КК України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом XIX ст. і до початку XX ст. українські землі перебували у складі Російської та Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) мо-

нархій. Тому протягом цього часу на території України діяло російське та австрійське кримінальне законодавство.

Однією зі спроб кодифікації норм кримінального права був проект Кримінального уложення Російської імперії 1813 р., який передбачав відповідальність у т. ч. й за розглядувані нами діяння. Так, одним із видів порушень «внутрішньої громадської безпеки і тиші» (глава 4 частини II) проект Уложення розглядав насильницьке викрадення («увод»), затримання або ув'язнення іншої особи, яке містилося серед таких злочинів, як бунт проти самодержавної влади, непокоря присутственим місцям та іншим установам влади, насильницьке вторгнення до в'язниць та звільнення арештантів, самоправство (§ 152) [1, с. 90]. Таким чином, як це не дивно для сучасника, за задумом розробників аналізованої пам'ятки права об'єктом розглядуваного діяння фактично були відносини у сфері забезпечення встановленого порядку управління [2, с. 28].

Відповідальність за насильницьке викрадення, затримання або ув'язнення іншої особи була передбачена у відділенні 4 глави 4 частини II проекту Уложення (§ 200–208). Загальний склад даного посягання був описаний у § 200 цієї пам'ятки права, згідно з яким, «хто в іншого, який не перебуває під його владою та волею, насильно і без законної причини віднімає свободу, або по-хижацьки викрадає, або затримує його під вартою, той карається відповідно до § 59, 60 і 65¹». Покарання за вчинення даного діяння збільшувалось «по мере продовження времени задержания и личных обид и угнетения, которым подвергался задержанный или уведенный» (§ 201) [1, с. 99]. Таким чином, саме в проекті Уложення 1813 р. відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення людини вперше диференціювалась залежно від часу, протягом якого особа була позбавлена свободи. Посилена відповідальність передбачалася також за насильницьке викрадення або затримання, якщо вони вчинені «под подложным именем, в виде посланных начальством, или имеющих от онаго власть, или под угрожением опасности для чести, здоровья и жизни» (§ 202), а також за викрадення неповнолітніх або дівчат з дому батьків, опікунів, родичів чи господарів (§ 205), причому останній випадок визнавався кримінально караним незалежно від наявності на це згоди неповнолітнього потерпілого (§ 206) [1, с. 100].

Проект Уложення 1813 р. регламентував відповідальність співучасників такого насильства, а також викритих в замаху на нього, котрі підлягали тим ж покаранням, «но в меньшей степени, по мере вины» (§ 203). У § 204 передбачалось, що «все они вместе и один за другого» окрім покарання мають також

¹ Вказані параграфи проекту Кримінального уложення 1813 р. передбачали, що перша ступінь цього покарання полягас в ув'язненні не більш як на 5 років і не менш як на 2 роки (§ 59), друга – в ув'язненні не більш як на 2 роки і не менш як на 3 місяці (§ 60). § 65 вказував, що простолюдні караються тілесно і підлягають ув'язненню в робочі і гамівні («смирительные») будинки.

відшкодувати шкоду, збитки і безчестя, заподіяні тому, хто був насильно викрадений чи затриманий [1, с. 100].

На увагу заслуговує також положення, яке міститься в § 208 проекту Уложення: якщо потерпілі від насильницького викрадення, захищаючись, заподіють винному тілесні ушкодження чи смерть, то такі дії не ставитимуться їм у вину; однак той, хто оборонявся, зобов'язаний повідомити про це компетентних осіб у належний строк [1, с. 101]. Таким чином, проект Уложення визнавав необхідною обороною дії, вчинені в т. ч. з метою захисту особистої свободи (попри те, що § 19 серед цінностей, посягання на які дає право на «законну і правильну оборону», згадував лише життя, честь² та власність). Ця норма розвивала положення, викладені у § 18–21 документу. Так, наприклад, § 208 не регламентував ситуації перевищення меж необхідної оборони. Відповідне положення містилося в § 21, де вказувалося, що за наявності умов, передбачених у § 20, перевищення меж законного захисту і заподіяння тому, хто посягав, більше шкоди, ніж було достатньо для відвернення небезпеки, слід вважати неумисним злочином, окрім випадків, коли намір особи, котра захищалася, явно доведено [1, с. 61].

Як відомо, проект Кримінального уложення 1813 р. не був прийнятий і, відповідно, не набрав чинності, однак він мав чимале значення для подальшого розвитку кримінального законодавства Російської імперії. Дослідники цієї пам'ятки права відзначають, що Уложення було еталоном систематизації норм кримінального права на наступні сто років. Цей передовий для свого часу юридичний документ був використаний при розробці Зводу законів Російської імперії 1832 р., а пізніше – Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. [2, с. 13].

У 1832 р. був підготовлений, а в 1835 р. набрав чинності Звід законів Російської імперії, XV том якого містив кримінальне законодавство. Вказана пам'ятка права була офіційним виданням чинних на той час законодавчих актів Російської імперії, підготовленим Другим відділенням імператорської канцелярії під керівництвом М.М. Сперанського. XV том Зводу законів, як і інші томи, неодноразово перевидавався, в останній раз – у 1916 р. (включав Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. (зі змінами та доповненнями) і Кримінальне уложення 1903 р. (з новими і додатковими статтями)) [3; 4, с. 237–278]. Звід законів видання 1842 р. у главі VI «Про порушення прав вільного стану» передбачав відповідальність за викрадення людей вільних для утримання їх у неволі і за викрадення немовлят. Так, у ст. 429 вказувалося, що той, хто людину вільного стану викраде і продасть, підлягає позбавленню всіх прав стану, покаранню батогами і засланням на каторжні роботи [5, с. 89]. Дослідники відзначають: про тяжкість даного злочину свідчить той факт, що позбавлення всіх прав стану для дворян полягало в позбавленні дворянства і пов'язаних з ним прав; для духовенства – у позбавленні духовного сану. Позбавлення всіх прав стану супроводжувалося позбавленням чинів, честі та доброго імені [6, с. 16; 7, с. 40]. Норма про відповідальність за викрадення немовлят у Звід законів Російської імперії потрапила «завдяки» імператриці Єлизаветі Петрівні, яка в 1750 р. спеціальним указом внесла до Соборного уложення 1649 р. статтю про викрадення немовляти, за вчинення якого винний підлягав позбавленню всіх прав стану і покаранню батогами. Указом імператора Павла I від 31 липня 1799 р. до вказаних покарань було додано ще один – заслання на каторжні роботи [7, с. 40].

² З огляду на те, що у § 204 проекту Уложення встановлювався обов'язок відшкодувати у т. ч. безчестя, заподіяне тому, хто був насильно викрадений чи затриманий, можна припустити, що розробники цієї пам'ятки права трактували посягання на особисту свободу людини як посягання на її честь.

У 1845 році було прийнято Уложення про покарання кримінальні та виправні, що стало наступним етапом розвитку кримінального законодавства Російської імперії. Під час створення цього кодексу орієнтувалися на досвід тогочасних передових європейських держав. Його розробники вивчили 15 чинних на той час зарубіжних кримінальних уложень (кодексів), зокрема, Шведське (1734 р.), Пруське (1798 р.), Австрійське (1803 р.), Французьке (1810 р.), Баварське (1813 р.), Саксонське (1838 р.), Вюртемберзьке (1839 р.), Сардинське (1839 р.), Брауншвейзьке (1840 р.), Ганноверське (1840 р.), Гессен-Дармштадтське (1844 р.), Іонічних островів (1841 р.), а також кримінальні закони Англії, численні проекти кримінальних кодексів [8, с. 818]. Уложення про покарання кримінальні та виправні діяло аж до 1917 р., хоча, зрозуміло, протягом цього часу зазнавало суттєвих змін (відомі редакції Уложення 1857 р., 1866 р., 1885 р.).

В Особливій частині Уложення, яка являла собою казуїстичний опис ознак різноманітних злочинних діянь, система норм про кримінально-правову охорону особистої свободи була достатньо складною – розглядувані злочини розосереджено в різних главах і розділах Особливої частини Уложення, однак загалом вони складають єдину систему.

Насамперед, необхідно відзначити норми, зосереджені у главі 7 «Про протизаконне затримання і ув'язнення» розділу X «Про злочини проти життя, здоров'я, свободи та честі приватних осіб». Починається глава статтею 2025, в котрій у казуїстичний спосіб сформульовано основний склад незаконного позбавлення волі [9, с. 791–792]. Узагальнивши дану норму, можна виокремити такі ознаки цього складу: 1) незаконність позбавлення свободи; 2) застосування насильства в разі позбавлення іншої особи свободи; 3) будь-який мотив незаконного позбавлення свободи [дет.: 10, с. 375–376; 11, с. 92–93]. Відповідальність за вчинення даного діяння диференціювалась залежно від часу, протягом якого потерпілий був позбавлений особистої свободи (ч. 2 ст. 2025 стосувалася незаконного позбавлення волі строком від одного тижня до трьох місяців, ч. 3 – строком до одного тижня).

Решта статей глави 7 розділу X Уложення передбачали кваліфіковані склади незаконного позбавлення свободи. Так, ст. 2026 передбачала посилену відповідальність за вказане діяння, якщо воно супроводжувалося образливим для затриманого поведінням, ст. 2027 – за незаконне позбавлення свободи, що супроводжувалося катуваннями чи іншими мученнями, а також, якщо воно спричинило тяжку хворобу ув'язненого чи затриманого, ст. 2028 – за незаконне позбавлення свободи, що спричинило смерть потерпілого, ст. 2029 – за позбавлення свободи родича, близького свояка або ж начальника, господаря чи благодійника (окремо виділялося позбавлення свободи чоловіка чи дружини, батька або матері, тестя або тещі, свекра чи свекрухи) [9, с. 792–793]. Ст. 2030 встановлювала відповідальність за протизаконне позбавлення свободи, яке не супроводжувалося насильством, вчинене шляхом викрадення коней, псування возів тощо для перешкоджання пересуванню потерпілої особи. Однак у примітці до вказаної статті відзначалося, що справи про незаконне затримання без насильства порушуються тільки за скаргою самого потерпілого і в разі, якщо цим діянням було завдано збитки, які винний зобов'язаний відшкодувати [9, с. 793].

Відзначимо, що «взяття під варту будь-кого, навіть зважаючи на законні, достойні уваги причини, але без дотримання встановлених на це правил» (ст. 377) трактувалось Уложенням (глава 2 розділу V) як перевищення влади [9, с. 161] і не від-

носилося до незаконного затримання, відповідальність за яке встановлювалася розглянутими вище статтями.

До розділу X Особливої частини Уложення про покарання кримінальні та виправні законодавець включив також норми про відповідальність за викрадення жінки чи дівчини: викрадення жінки або дівчиці з наміром зґвалтування (ст. 2004) та без такого наміру (ст. 2005). У ст. 2004 вказувалося, що той, хто викрав жінку чи дівчицю з наміром зґвалтувати її і тільки з причин, що не залежали від його волі, не встиг вчинити цього злочину, підлягає покаранню за замах на зґвалтування. Той же, хто викравши жінку або дівчицю для зґвалтування, відступив від цього злочинного наміру через власні мотиви або ж через переконання викраденої, підлягає тільки ув'язненню на строк від трьох до шести місяців або ж арешту на строк від трьох тижнів до трьох місяців. Відповідно до ст. 2005 розглядуваного акта, винний у викраденні дівчиці чи жінки проти її волі, без наміру зґвалтувати її, а лише в надії скористатися її слабкістю і звабити її або ж зашкодити честі останньої через розголос такої події, підлягав ув'язненню в гамівний будинок. Посилена відповідальність за даний злочин загрожувала в разі, якщо викрадена була дівцею чи вдовою, або ж була заміжною чи зарученою з іншим [9, с. 781]. Відзначимо, що Уложення про покарання кримінальні та виправні вказані діяння трактувало як такі, що посягають, передовсім, на честь та цнотливість жінок (відділення 1 глави 6 розділу X), а не на їхню особисту свободу.

Подібні за змістом норми були включені до розділу XI Уложення, що об'єднував норми про відповідальність за злочини проти прав сімейних. Так, ст. 2040 передбачала відповідальність за викрадення незаміжньої жінки для вступу з нею в шлюб проти її волі. За вчинення цього діяння винний підлягав позбавленню всіх прав та засланням в Томську або Тобольську губернію на строк від двох до трьох років. Вказана стаття передбачала також відповідальність за викрадення незаміжньої жінки за її згодою, причому в такому разі покаранню підлягав не лише викрадач, а й жінка, яку закон приписував ув'язнити в монастир на строк від шести місяців до одного року [9, с. 799]. Відповідальність за викрадення заміжньої жінки встановлювалась у ст. 2072–2074 Уложення. За насильницьке викрадення заміжньої жінки винний підлягав покаранням, визначеним у ст. 2004 і 2005. Кваліфікуючою ознакою даного злочину було позбавлення жінки честі внаслідок її насильницького викрадення або ж примушення потерпілої вступити зі своїм викрадачем чи іншою особою у шлюб (ст. 2073). Аналізований документ передбачав також відповідальність за ненасильницьке викрадення заміжньої жінки, вчинене за її згодою (ст. 2074) [9, с. 813].

Відзначимо, що законодавець односторонньо підійшов до кримінально-правової протидії викраденням людей, оскільки не включив до Уложення статті про відповідальність за викрадення осіб чоловічої статі. Вочевидь, тут варто погодитись із дослідниками, які вважають це свідченням того, що тодішній російський законодавець недостатньо чітко уявляв сам об'єкт злочинного посягання – особисту свободу людини [12, с. 18].

Норми про відповідальність за розглядувані злочини містилися також у розділі IX Особливої частини Уложення 1845 р., який об'єднував злочини і проступки проти законів про стани. Так, ст. 1857 передбачала відповідальність за викрадення або підміну немовлят з наміром приховати їх справжнє походження або стан, а ст. 1858 – за те саме діяння, вчинене без такого наміру (відповідальність при цьому диференціювалася залежно від тривалості утримування викраденого немовляти та інших обставин). Ст. 1859 встановлювала покарання за залишення

в себе (тобто у винного) дитини, що заблудилася, замість того, щоб повідомити про це компетентних осіб (відповідальність за це діяння також диференціювалася залежно від тривалості утримування дитини) [9, с. 715–716].

Статті 1860 та 1861 Уложення (відділення 2 глави 1 розділу IX) під загрозою покарання забороняли продаж в рабство та участь у торгівлі неграми. Так, ст. 1860 передбачала відповідальність за продаж в рабство чи передачу під іншим приводом підданого Російської імперії або будь-якої особи, що перебуває під захистом російських законів, «азіатцям или другим иноплеменим». За це діяння вказувалося карати позбавленням усіх прав стану і засланням на каторжні роботи на строк від 8 до 10 років. У ст. 1861 було встановлено відповідальність за заборону законами торгівлю африканськими неграми або будь-яку безпосередню чи іншу участь в такій торгівлі. Вказана стаття передбачала відповідальність також за пособництво зазначеному діянню шляхом приготування чи озброєння корабля для торгівлі неграми [9, с. 716–717]. Поява наведених статей в Уложенні про покарання кримінальні та виправні стала можливою завдяки укладеному між Англією, Францією, Росією, Австрією та Пруссією Лондонському договору 1841 р., який став першою реальною спробою боротьби з рабством та работоргівлею на міжнародному рівні [13, с. 239].

Таким чином, Уложення 1845 р. вперше розглядало особисту свободу людини в якості самостійного об'єкта кримінально-правової охорони, що, поза сумнівом, було важливим досягненням у справі забезпечення захисту вказаного блага кримінально-правовими засобами. Головними ж недоліками цього кодифікованого акта у розглядуваній частині були розосередженість відповідних норм у різних главах і розділах Особливої частини Уложення, а також їх казуальний характер. Наступні редакції Уложення про покарання кримінальні та виправні, на жаль, зберегли всі основні недоліки першої редакції цієї пам'ятки права [14].

Подальший розвиток норми про відповідальність за злочини проти особистої свободи отримали у Кримінальному уложенні, затвердженому імператором Миколою II 22 березня 1903 р. У частині, що нас цікавить, цей акт загалом зберіг наступність із нормами Уложення 1845 р., однак вигідно відрізнявся від останнього з точки зору юридичної техніки. Глава 26 «Про злочинні діяння проти особистої свободи» (ст. 498–512) Кримінального уложення, окрім, власне, злочинів проти особистої свободи, включала норми про примус і погрози (ст. 507–510) та про порушення недоторканності житла (ст. 511, 512). У ст. 498 виокремлено загальний склад позбавлення особистої свободи шляхом затримання чи ув'язнення на строк до одного тижня (ч. 1) чи понад тиждень (ч. 2). До кола кваліфікуючих ознак (ст. 499, 500) законодавець відніс: а) особливі характеристики потерпілих осіб (зокрема, позбавлення особистої свободи батька, матері чи іншого родича по висхідній лінії, службової особи у зв'язку з виконанням нею службових обов'язків, караульного, що охороняє імператора чи члена імператорського дому); б) спосіб вчинення злочину (способом, небезпечним для життя потерпілого чи таким, що супроводжувався його муками); в) місце ув'язнення потерпілої особи (поміщення завідомо психічно здорової особи в божевільню або ж поміщення жінки, не внесеної до списку публічних жінок, в кубло розпусти). Крім того, у всіх цих складах відповідальність диференціювалася залежно від часу (до одного тижня чи понад тиждень), протягом якого особа була позбавлена свободи [15, с. 98–99].

Стаття 501 Кримінального уложення передбачала відповідальність за: 1) продаж або передачу в рабство чи в неволю; 2) торгівлю неграми; 3) безпосередню чи іншу участь у цій торгівлі, пристосування або озброєння судна для цієї торгівлі. Винний у вчиненні діянь, передбачених пунктами 1 і 2 ст. 501, підлягав каторзі на строк до восьми років, а винний у вчиненні діянь, передбачених пунктом 3 даної статті, – ув'язненню у виправному будинку. Судно, яке слугувало для такої торгівлі, підлягало конфіскації [15, с. 99]. Стаття 502 Уложення 1903 р. встановлювала відповідальність за викрадення чи приховування, а також за підміну дитини, що не досягла 14 років. Як бачимо, в порівнянні з Уложенням про покарання кримінальні та виправні, Уложення 1903 р. збільшило вік дитини – потерпілої від вказаних посягань. Крім того, у ст. 502 передбачалася посилена відповідальність за вказане діяння, якщо дитина викрадена, прихована або підмінена для жебракування чи іншого аморального заняття, або з корисливою метою чи з метою позбавити дитину її станових прав [15, с. 99–100]. Стаття 503 під загрозою покарання у виді арешту забороняла умисне неповернення самовільно взятої чи утримуваної дитини, що не досягла 14 років, попри законні вимоги її батьків чи осіб, що їх замінюють, крім випадку, якщо таке неповернення чи утримування не зроблено через співчуття до дитини. До особи, котра залишила в себе підкинуту дитину чи дитину, яка заблукала, і протягом двох тижнів не повідомила про це місцеву поліцію, її батьків чи осіб, що їх замінюють, могло бути застосовано грошове стягнення (ст. 504) [15, с. 100].

Кримінальне уложення передбачало відповідальність також за викрадення жінки. Так, ст. 505 встановлювала покарання за: 1) викрадення неповнолітньої від 14 до 16 років без її згоди, або хоча за її згодою, але на шкоду її невинності; 2) викрадення дівчини, що досягла 16 років, без її згоди, якщо таке викрадення вчинено для «непотребства». Діяння, передбачене пунктом 1 цієї статті, каралося ув'язненням у виправний будинок, а діяння, передбачене пунктом 2, – ув'язненням у виправний будинок строком до трьох років. Останньому покаранню підлягав також винний у викраденні особи жіночої статі у віці від 14 до 21 року, без її згоди, з метою зашкодити її честі розголошенням цієї події. Як і попереднє Уложення, Кримінальне уложення 1903 р. під загрозою покарання забороняло викрадення незаміжньої жінки для вступу з нею у шлюб без її на те згоди (ст. 506) [15, с. 100]. Відповідальності за викрадення осіб чоловічої статі розглядувана пам'ятка права не передбачала.

Кримінальне уложення 1903 р. так і не набрало чинності у повному обсязі. З-поміж проаналізованих норм у дію була введена лише ст. 500 у тій її частині, що передбачала відповідальність за позбавлення особистої свободи жінки, не внесеної до списку публічних жінок, в кублі розпусти [16, с. 38]. До 1917 р. чинним залишалося Уложення про покарання кримінальні та виправні.

На українських землях, що перебували у складі Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) монархії, протягом XIX – поч. XX ст. діяли кілька кримінальних законів: Всезагальний закон про злочини та їх покарання 1787 р. (в юридичній літературі його ще називають Йозефіною), Кримінальний закон про тяжкі злочини та тяжкі поліцейські проступки 1803 р. (його називають також Францішканою), Кримінальний кодекс 1852 р. (у правовій літературі його називають також загальним кримінальним кодексом Франца Йосифа) [17; 18, с. 40–64], Угорське кримінальне уложення про злочини і проступки 1877 р. Вказані кодифіковані акти передбачали відповідальність у т. ч. й за

злочини проти особистої свободи людини. Так, Кримінальний кодекс 1852 р., який залишався основним джерелом кримінального права на території Східної Галичини аж до 1932 р., встановлював відповідальність за протиправне обмеження свободи особи (§ 93), викрадення людини (§ 90), трактування людини як невільника (§ 95). Злочини проти особистої свободи відносились австрійським кримінальним кодексом 1852 р. до групи приватних злочинів (злочинів проти безпеки окремих осіб) [18, с. 85]. Угорське кримінальне уложення про злочини і проступки 1877 р., яке діяло на території Закарпаття, в розділі 18 «Посягання на особисту свободу з боку приватних осіб» містило статті про відповідальність за викрадення дітей (§§ 317, 318, 319), дівчат у віці до 14 років (§ 320) та жінок проти їх волі з наміром вступити з ними у шлюб. За вказані діяння покарання коливалось від п'яти років ув'язнення за викрадення жінки до 10–15 років, за викрадення дітей і неповнолітніх жіночої статі, якщо в процесі викрадення їм були заподіяні тяжкі тілесні ушкодження, або ж вчинено їх згвалтування чи розбещення [19, с. 46; 20, с. 17].

Після встановлення на території України радянської влади і прийняття КК УСРР 1922 р. основні підходи, що стосувалися протидії злочинам проти особистої свободи, не змінилися. Однак новий законодавець, на відміну від попереднього, передбачив лише чотири склади³ розглядуваних злочинів (ст. ст. 159–162), включивши їх до глави V під назвою «Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи». Така назва глави зберігалася і в наступних радянських кодексах. У ст. 159 була встановлена відповідальність за насильницьке незаконне позбавлення будь-кого волі (свободи), вчинене шляхом затримання чи поміщення його в будь-якому місці. Таким чином, насильницький характер незаконного позбавлення свободи був обов'язковою ознакою складу даного злочину. Крім того, відповідальність за цією статтею наставала тільки в разі незаконного позбавлення волі, тобто за умови, що суб'єкт, який позбавив іншу особу свободи, не мав на це законного права. Тривалість насильницького незаконного позбавлення свободи, на відміну від уложень 1845 і 1903 рр., для кваліфікації вчиненого значення не мала. Посилена відповідальність передбачалася за позбавлення свободи способом, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, або ж таке, що супроводжувалося його стражданнями (ст. 160). КК УСРР 1922 р. вперше виокремив статтю про відповідальність за поміщення в лікарню для душевнохворих відомою здоровою особою з корисливих чи інших особистих спонукань (ст. 161). Вказане діяння тогочасним законодавцем визнавалося найтяжчим порівняно з іншими злочинами проти особистої свободи людини – за його вчинення суд міг призначити покарання у виді позбавлення волі на строк не менше п'яти років, тоді як, скажімо, за незаконне позбавлення волі без обтяжуючих обставин передбачалося покарання у виді позбавлення волі строком до одного року. Нарешті, ст. 162 розглядуваного кодексу встановлювала відповідальність за викрадення, приховування чи підміну чужої дитини з корисливою метою, з помсти або з інших особистих мотивів. Санкція цієї статті передбачала покарання у виді позбавлення волі до чотирьох років з суворою ізоляцією [22, с. 53]. Відзначимо, що тогочасна судова практика викрадення дорослої людини розцінювала як просте чи кваліфіковане незаконне позбавлення волі, однак якщо викрадення людини вчинялось з метою викупу за звільнення, і коли викра-

³ Слід відзначити, що проекти перших радянських кримінальних кодексів передбачали понад 10 складів злочинів проти особистої свободи, майже досліво запозичених із Кримінального уложення 1903 р., котрі, однак, не увійшли до них [21, с. 277].

дення не було небезпечним для життя чи здоров'я й не супроводжувалось муками потерпілого, відповідальність наставала за замах на грабїж чи розбїй. Якщо ж викуп був заплачений, то діяння кваліфікувалося як закінчений грабїж чи розбїй. В окремих випадках вчинене кваліфікували за сукупністю злочинів як незаконне позбавлення свободи і вимагання [6, с. 18]. Перший КК Радянської України, як, зрештою, і наступні, не згадував про відповідальність за работоргівлю.

КК УСРР 1927 р. (був чинним аж до 1 квітня 1961 р.) продублював основні положення у розглядуваній частині, котрі містилися в КК УСРР 1922 р. КК 1927 р., об'єднав незаконне позбавлення волі (ч. 1) та позбавлення волі способом, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, або ж таке, що супроводжувалося заповіданням йому фізичних страждань (ч. 2), в одну статтю (ст. 155), пом'якшивши при цьому покарання за цей злочин. Санкція ч. 1 вказаної статті передбачала позбавлення волі або виправні роботи на строк до одного року, а ч. 2 – позбавлення волі до трьох років. Як і попередній кодекс, КК 1927 р. також встановлював відповідальність за поміщення в лікарню для душевнохворих завідомо здорової людини з корисливих або інших особистих спонукань, однак тепер передбачав за це діяння менш суворе покарання – позбавлення волі на строк до трьох років (ст. 156). Натомість КК УСРР 1927 р. підвищив верхню межу покарання у виді позбавлення волі (до п'яти років) за викрадення, приховування чи підміну чужої дитини з корисливою метою, з помсти або з інших особистих мотивів, не згадуючи вже, однак, про сувору ізоляцію засудженого (ст. 157) [23, с. 40].

У КК УРСР 1960 р. (був чинним до 1 вересня 2001 р.) законодавець зменшив коло посягань на особисту свободу, передбачивши відповідальність лише за незаконне позбавлення волі (ст. 123) та викрадення чужої дитини (ст. 124). Як і в попередньому кодексі, ст. 123 включала основний (ч. 1) та кваліфікований (ч. 2) склади незаконного позбавлення волі. Санкція ч. 1 цієї статті передбачала тепер лише покарання у виді виправних робіт на строк до одного року, тоді як санкція ч. 2 ст. 123, в якій встановлювалося покарання за незаконне позбавлення волі, вчинене способом, небезпечним для життя або здоров'я потерпілого, або таке, що супроводжувалося заповіданням йому фізичних страждань, залишилась незмінною. Попри те, що ст. 124 КК 1960 р. мала назву «Викрадення чужої дитини», вона передбачала відповідальність за викрадення або підміну чужої дитини з корисливою метою, з помсти або з інших особистих мотивів. Санкція цієї статті передбачала покарання у виді позбавлення волі на строк до п'яти років. Отже, загалом ст. 124 КК 1960 р. повторювала текст ст. 157 КК 1927 р. з тією лише різницею, що в ній не згадувалося про таку форму даного діяння, як приховування чужої дитини [24, с. 53–54].

На відміну від попередніх радянських кримінальних законів, КК 1960 р. вже не передбачав самостійної норми про відповідальність за незаконне поміщення в психіатричну лікарню. За умови масштабного використання в СРСР каральної психіатрії стаття про відповідальність за вказане діяння, вочевидь, видавалася в законодавстві зайвою, і радянський законодавець вирішив не включати відповідне діяння до переліку кримінально караних. Відзначимо також, що наявність прямої кримінально-правової заборони незаконного поміщення в психіатричну лікарню у перших радянських кодексах була декларативною, оскільки психіатрія в немедичних цілях у СРСР застосовувалась і в ці роки [25]. У період перебудови кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в психіатричну лікарню була

знову запроваджена Указом Президії Верховної Ради УРСР від 10 лютого 1988 р. (ст. 123-2). Санкція ст. 123-2 передбачала, що злочин карається позбавленням волі на строк до двох років або виправними роботами на той же строк з позбавленням права займати певні посади або займатись певною діяльністю на строк від одного року до трьох років чи без такого [26, с. 77].

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 31 липня 1987 р. КК був доповнений ст. 123-1 «Захоплення заручників». Відповідальність за захоплення заручників (заручників) була передбачена завдяки приєднанню УРСР до Міжнародної конвенції про боротьбу із захопленням заручників, прийнятої 17 грудня 1979 р. на засіданні Генеральної Асамблеї ООН. Вказана стаття фактично передбачала два окремих різновиди цього злочину: за наявності «міжнародного елемента» (ч. 1 і 2) та за відсутності такого «елемента» (ч. 4 і 5). Диспозиції відповідних норм мали свої особливості. Так, ч. 1 ст. 123-1 була сформульована наступним чином: «Захоплення або тримання особи як заручника, поєднані з погрозою вбивством, заповіданням тілесних ушкоджень або дальшим триманням цієї особи, з метою спонукання держави, міжнародної організації, фізичної або юридичної особи чи групи осіб вчинити або утриматися від вчинення якої-небудь дії як умови звільнення заручника». Наведене формулювання фактично повторювало те, яке містилося в ч. 1 ст. 1 Конвенції. Ч. 2 встановлювала посилену відповідальність за ті самі дії, якщо вони спричинили тяжкі наслідки. Санкція ч. 1 ст. 123-1 передбачала покарання у виді позбавлення волі на строк від 3 до 10 років, а ч. 2 цієї статті – позбавлення волі на строк від 7 до 15 років з конфіскацією майна або без такої. Водночас ч. 3 ст. 123-1 вказувала, що чинність попередніх її частин не поширюється на випадки вчинення такого злочину на території України, коли особа, яка захопила або тримає заручника, перебуває на території України, і ця особа, а також заручник є громадянами України. У ч. 4 зазначеної статті передбачалася відповідальність за розглядуване діяння за відсутності «міжнародного елемента». Диспозицію відповідної норми було сформульовано по-іншому, аніж диспозицію ч. 1. У ній вказувалося: «Захоплення чи утримання особи як заручника з метою спонукання державної, громадської установи або органу чи посадової особи вчинити або утриматися від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника». Коло кваліфікуючих ознак, визначених у ч. 5 ст. 123-1, було ширшим, аніж у ч. 2 цієї статті: дії, вчинені щодо працівника правоохоронного органу чи представника влади, а так само щодо його близьких родичів, або за попереднім зговором групою осіб, або особливо небезпечним рецидивістом чи поєднані із заповіданням потерпілому середньої тяжкості чи тяжкого тілесного ушкодження. Санкція ч. 4 ст. 123-1 передбачала покарання у виді позбавлення волі на строк від 3 до 7 років, а ч. 5 цієї статті – на строк від 5 до 15 років [26, с. 76]. Підхід радянського законодавця щодо відповідальності за захоплення заручників з огляду на наявність чи відсутність міжнародного елемента не відповідав Конвенції, а тому у ст. 147 чинного на сьогодні КК України, прийнятого 5 квітня 2001 р., не відображений.

Висновки. Таким чином, законодавство про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи людини, яке діяло на території українських земель, має доволі цікаву історію. Якщо законодавці XIX ст. недостатньо чітко уявляли сам об'єкт злочинного посягання – особисту свободу людини, а тому розосереджували відповідальність за відповідні діяння в різних структурних частинах тогочасних кримінальних законів, то пізніше дійшли висновку про необхідність забезпечу-

вати кримінально-правову охорону вказаного блага в межах одного розділу. Чималий прогрес був зроблений також у частині юридичної техніки: якщо спершу норми про відповідальність за розглядувані злочини хибували на надмірну казуальність, то згодом еволюціонували до того вигляду, якого вони набули сьогодні.

Література:

1. Безверхов А.Г. Проект Уголовного уложения Российской империи 1813 года: [монография] / А.Г. Безверхов, В.С. Коростелёв. – Самара : Издательство «Самарский университет», 2013. – С. 57–181.
2. Безверхов А.Г. Проект Уголовного уложения Российской империи 1813 года: [монография] / А.Г. Безверхов, В.С. Коростелёв. – Самара : Издательство «Самарский университет», 2013. – 192 с.
3. Верхоланцева Т.Ю. Свод законов Российской империи: история создания, структура, издания / Т.Ю. Верхоланцева // Библиотекосведение. – 2009. – № 2. – С. 37–43.
4. Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России в первой трети XIX века : [учебное пособие] / В.А. Томсинов. – М. : Зерцало-М, 2011. – 280 с.
5. Сводъ законовъ Россійской Имперіи, повелѣніемъ государя Императора Николая Павловича составленный. Законы уголовные. – СПб. : Тип. Второго отдѣлення Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1842. – 477 с.
6. Давитадзе М. Историко-правовой анализ установления уголовной ответственности за похищение человека / Мевлуд Давитадзе, Дмитрий Бауськов // Уголовное право. – 2003. – № 4. – С. 16–18.
7. Оганян Р.Э. Криминологическая теория и практика предупреждения преступлений, связанных с похищением людей : дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Роман Эдуардович Оганян. – М., 2002. – 328 с.
8. Волженкин Б.В. Избранные труды по уголовному праву и криминологии (1963–2007 гг.) / Б.В. Волженкин. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2008. – 971 с.
9. Уложение о наказаниях уголовныхъ и исправительныхъ. – СПб. : Въ Типографіи Второго Отдѣлення Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1845. – 898+XVII с.
10. Бѣлогриць-Котляревскій Л.С. Учебникъ русскаго уголовного права. Общая и особенная части / Л.С. Бѣлогриць-Котляревскій. – Киевъ – Петербургъ – Харьковъ : Южно-Русское Книгоиздательство Ф.А. Югансона, 1904. – IV+618 с.
11. Фойницкій И.Я. Курсъ уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личныя и имущественныя / И.Я. Фойницкій. – СПб. : Типографія М.М. Стасюлевича, 1901. – 433 с.
12. Карасёва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Майя Юрьевна Карасёва. – М., 2007. – 186 с.
13. Наумов А.В. Международное уголовное право : [учебник для вузов] / А.В. Наумов, А.Г. Кибальник, В.Н. Орлов, П.В. Волосяк. – М. : Юрайт, 2013. – 463 с.
14. Уложение о наказанияхъ уголовныхъ и исправительныхъ 1885 года. Издано Н.С. Таганцевымъ. – СПб., 1892. – 796 с.
15. Уголовное уложение. Высочайше утвержденное 22 марта 1903 г. – СПб. : Сенатская типографія, 1903. – VII+144 с.
16. Амосов А.Е. Незаконное лишение свободы в уголовном праве России (виды и характеристика) : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Алексей Евгеньевич Амосов. – Владимир, 2008. – 199 с.
17. Бойко І. Покарання на українських землях за кримінальним законодавством Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.) / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2014. – Вип. 59. – С. 71–79.
18. Шуп'яна М.Ю. Система покарань за австрійським кримінальним кодексом 1852 р. та практика їх застосування у Східній Галичині: [монографія] / М.Ю. Шуп'яна. – Львів, 2017. – 252 с.
19. Анисимов С. Преступления и проступки по Венгерскому уложению 1877 года / С. Анисимов. – Харьков: Въ Университетской типографіи, 1880. – 134 с.
20. Кораблев В.Г. Криминологическая характеристика и уголовно-правовые меры противодействия похищению человека : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Владимир Геннадьевич Кораблев. – СПб., 2005. – 189 с.
21. История советского уголовного права / [А.А. Герцензон, Ш.С. Грингауз, Н.Д. Дурманов и др.]. – М. : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. – 466 с.
22. Уголовный кодекс УССР, утвержденный ВУЦИК 23 августа 1922 г. – изд. 2-е, официальное. – Харьков : Изд. Наркомюста УССР, 1922. – 100 с.
23. Уголовный кодекс УССР 1927 г. – М. : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1942. – 104 с.
24. Кримінальний кодекс Української РСР. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – 138 с.
25. Андрушко А.В. Каральна психіатрія та проблеми кримінально-правової протидії її використанню в Радянському Союзі / А.В. Андрушко // Сила права і право сили : історичний вимір та сучасне бачення проблеми: матеріали ХХХІІ Міжнародної історико-правової конференції (28–31 травня 2015 р., м. Полтава). – Київ – Полтава : ПУЕТ, 2015. – С. 327–331.
26. Кримінальний кодекс України (за станом законодавства на 1 вересня 1997 р.) / авт.-упоряд. М.І. Мельник, М.І. Хавронюк. – К. : А.С.К., 1997. – 320 с.

Андрушко А. В. Развитие законодательства об уголовной ответственности за преступления против личной свободы человека (XIX – нач. XXI в.)

Аннотация. В статье осуществлен историко-правовой анализ особенностей уголовной ответственности за преступления против личной свободы человека по законодательству, действовавшему на территории украинских земель в период с XIX в. до момента принятия УК Украины в 2001 г. Ретроспективный анализ соответствующих норм позволяет не только проследить их историческое развитие и выявить многообразие законодательных подходов по противодействию указанным посягательствам, но и позволяет учесть положительные и неудачные законодательные решения в процессе дальнейшего совершенствования уголовного законодательства.

Ключевые слова: личная свобода человека, незаконное лишение свободы, похищение человека, торговля людьми, незаконное помещение в психиатрическое учреждение, захват заложников.

Andrushko A. Development of legislation on criminal responsibility for offenses against individual freedom of a person (19th – beginning of the 21st centuries)

Summary. The article deals with the historical and legal analysis of the peculiarities of criminal responsibility for offenses against individual freedom of a person under the legislation that was in force on the territory of Ukrainian lands in the period from the 19th century to the moment of adoption of the current Criminal Code of Ukraine. Retrospective analysis of the relevant norms allows not only to follow their historical development and to identify a variety of legislative approaches to counteract these encroachments, but also allows to consider positive and unsuccessful legislative decisions in the process of further improvement of criminal legislation.

Key words: personal freedom of the person, illegal deprivation of liberty, kidnapping, trafficking in human beings, illegal placement in a psychiatric institution, seizure of hostages.